

Bauer Béla – Nagy Marcell Tamás
*A népesség elöregedésének társadalmi
hatásai Magyarországon*

1. Bevezető gondolatok

„**A**z emberek életében a nyugdíjazás, a rendszeres keresőtevékenység abbahagyása radikális változást hoz. Véget ér a több évtizeden át megszokott életritmus, megszűnik az egyik legfontosabb társadalmi szerep és jelentős változás következik be a jövedelmi helyzetben. Új helyzet teremődik a fogyasztás, a társadalmi kapcsolatok, a mindennapi tevékenységek jelentősége szempontjából” – fogalmazta meg – immáron több mint négy évtizede – Cseh-Szombathy László azt az állapotot, amelyen a nyugdíjba vonuló átesik.¹ Losonczi Ágnes 1994-ben a következőképpen fejezte ki az időskorhoz, öregedéshez kapcsolható gondolatait: „Az időskor elér valamennyiünket, és mi magunk is beérünk arra, hogy öregek legyünk, hacsak előbb el nem ér a halál. Mégsem szembesülünk vele, mint a gyerek, aki, amikor eltakarja a szemét, azt kérdezi: – »hol vagyok?« –, azt hiszi, ha ő nem látja a másikat, a másik sem látja őt. Így reméljük, ha mi nem nézünk oda, akkor talán nincs is, akkor talán még az élet törvényét is kijátszhatjuk. Nézzünk most szembe az öregséggel, pontosabban azzal, hogy milyen helyzetben vannak az öregek ebben a mai társadalomban.”²

A 21. század második évtizedének végére a magyar társadalom demográfiai szerkezetének átalakulása eredményeként a 65 évnél idősebbek aránya társadalmunkban 2006-ban meghaladta a gyermekek (0–14 évesek) arányát. A társadalom öregedési indexe³ az 1980-ban rögzített

¹ Cseh-Szombathy 1976, 387.

² Losonczi 1994, 9.

³ Öregedési index: Az idős népesség (65–x éves) a gyermeknépesség (0–14 éves) százalékában. KSH Statad.

61,9-ről 2021-ben 139,9-re változott. Az öregedési index pontosan mutatja, hogy a magyar társadalom folyamatosan öregszik. Az elmúlt húsz év alatt az átlagéletkor mintegy négy évvel növekedett.⁴ Ma Európa minden országában ismert demográfiai jelenség az idősödés, melynek legfontosabb eleme az előregedő társadalom rémképe. Erre Európa államai történelmi előzményeik függvényében különböző módon keresik a lehetséges válaszokat, megoldásokat. Az Európai Bizottság 2016-ban kiadott jelentése szerint a jelenlegi ütem mellett 2080-ig az európai társadalom majdnem egyharmada (29 százalék) lesz 65 éves vagy idősebb.⁵ S mindez elkerülhetetlenül hatással lesz a nyugdíjba vonulásra és nyugdíjas évekre is.

Az idősödés folyamata az első demográfiai átmenettel indult el.⁶ Általánosan jellemző – attól függetlenül, hogy egyes országokban, mint Anglia, az átmenet 185–190 évig, vagy, mint Magyarországon, csak 85 évig tartott –, hogy az 1930-as évekig a 4–6 gyermekes családok megritkultak, és a 2-3 gyermekes családok váltak gyakorivá.⁷ Ezt a termékenység visszasesésével járó folyamatot nevezik első demográfiai átmenetnek.⁸ Jellemzője, hogy csökkenni kezdett a születések száma, és ezzel párhuzamosan

⁴ A magyarországi lakosság átlagéletkora 1980-ban 36,2; 1990-ben 37,3; 2000-ben 38,7; 2001-ben 39,2; 2021-ben 42,9 év volt. Az adatok alapján szembeűnő, hogy társadalmunk előregegedése – az utóbbi két évtizedben – jelentősen felgyorsult. KSH Statad.

⁵ Eurostat, 2017 júniusában kivonatolt adatok.

⁶ A demográfiai átmenet elmélete szerint az átmenet első szakaszában magas a halandóság és a termékenység is, majd a második szakaszban az egyensúly átmenetileg felborul, a halandóság és a termékenység párhuzamos csökkenésének időszakában a népességszám erősen megnő. Végül a harmadik, utolsó szakaszban a termékenység és a halandóság egy új, alacsony szinten ismét egyensúlyba kerül, a népességszám stabilizálódik. A későbbi hozzájárulások új szempontokkal gazdagították az elméletet, például rámutattak a városiasodás és az értékrendi változások hatására vagy a fogamzásgátlási ismeretek terjedésének szerepére. Fontos megjegyezni, hogy a termékenység változásai összefüggnek a házassági szokások változásaival is (Andorka 1987; Szentgáli 1991; Mason 1997). Az elmélet egyik gyenge pontja az volt, hogy semmivel nem magyarázta, hogy a harmadik szakaszban miért állna meg a termékenység csökkenése. Mára bebizonyosodott, hogy a demográfiai átmenet elmélete a belőle a jövőre irányuló következtetések tekintetében nem reális, vagyis a fejlett országok termékenysége nem stabilizálódott egy olyan, még megfelelő szinten, hogy az – még az alacsony halandóság mellett is – hosszú távon biztosíthatná a népesség egyszerű reprodukcióját. A termékenység igen mélyre zuhan, miközben a halandóság tovább csökkent. Lásd: Tárkányi 2008.

⁷ Majd később inkább az 1-2 gyermekes családok.

⁸ A demográfiai elméletek kritikáját lásd: Dányi 2000.

nőtt a születéskor várható élettartam.⁹ A második demográfiai átmenet kezdetét az 1960-as 1970-es évekre tesszük, melynek jellemzője, hogy az iparilag fejlettnak mondott országokban a termékenységi ráta nem éri el a népesség egyszerű újratermelését biztosító 2,1 gyermek/nő értéket. Ennek az átalakulásnak a két fő eleme a termékenységi magatartás megváltozása, illetve a családi és házassági-élettársi viszonyok megváltozása.¹⁰ Ezzel együtt egyre több családban van egyszerre több, akár három vagy négy utód is.¹¹

Mindez több szempontból is meghatározó. Részint, mert egyre több nagyszülői segítség fog a családok rendelkezésére állni. Ezt hazánkban a most elfogadott Családvédelmi törvény egyik legfontosabb – és az 55 évesnél idősebb generációk körében támogatott – rendelkezése, a nagyszülői gyed is segítheti. Véleményünk szerint szükség is lesz rá a női munkavállalás vagy a családon belüli adott-kapott transferek tanúsága szerint, ugyanakkor, mivel az anyák egyre későbbi életkorban vállalkoznak a gyermekszülésre, még a gyerek fiatal korában előállhat a szülő gondozásának feladata is.

Tanulmányunkban felhasználjuk a Századvég 2019-es nagy volumenű időskutatásának témánkhoz kapcsolódó eredményeit.¹² A kutatás során 12 különböző, de gyakran összefüggő kérdéskörben tudakoltuk meg a hazai 55 éves és idősebb népesség véleményét.¹³ Ezeket 12 külön részta-

⁹ Az ipari társadalmakban a harmincas években kezdődő demográfiai folyamat. Vö. Klinger 1996.

¹⁰ Forrás: KSH <https://demografia.hu/hu/tudastar/fogalomtar/14-masodik-demografiai-atmenet> (letöltve: 2021. november 19.). Lásd még: Őri–Spéder 2020.

¹¹ Lásd erről: Spéder 2014.

¹² Bauer et al.

¹³ A Századvég Politikai Iskola Alapítvány 2019-ben közvélemény-kutatást végzett az 55 év feletti magyar lakosság körében, amelynek során témánként 2 000 véletlenszerűen kiválasztott 55 éves vagy annál idősebb személyt kérdeztünk meg. Kutatásunkat kvantitatív, telefonos (CATI) adatfelvételi módszerrel végeztük. Kutatássorozatunkban a kérdőíves, reprezentatív adatfelvételek mellett fontosnak véltük, hogy a kvantitatív adatokon túl a válaszok mögött rejlő mértéket, a mélyebb összefüggéseket és gondolati struktúrákat is vizsgáljuk. Ehhez összesen 12 csoportos beszélgetést vettünk fel. A csoportokat a lehetőségek korlátozottsága miatt kétféle vezérfonallal, hat-hat témát és bizonyos átfedő kérdéseket érintve kérdeztük, így nem minden téma merült fel minden csoportban. Minden helyszínen az egyik csoportban az anyagi helyzet, munkavállalás, család, értékrend, gondoskodó állam és a napi megélhetés témáit érintettük, míg a másikban a lokalitás, elmagányosodás, politika, egészség, média és a biztonság kérdésköreit jártuk körbe, bizonyos átfedő tematikus elemekkel.

nulmányban is elemeztük, így jelen tanulmánynak nem az a célja, hogy az összes eredményt újból felsorolja, hanem az, hogy kiemelve a legfontosabb tanulságokat. Ennek érdekében három területet mutatunk be a kutatásból: az időskorú népesség demográfiai sajátosságait, melyhez felhasználjuk a KSH adatait, a szépkorúak értékekhez való viszonyát és az 55 évesnél idősebbek anyagi, gazdasági helyzetét bemutató fejezeteket. Ennek folyamányaként értelmezzük a nyugdíj és a nyugdíjasok szerepét a mai magyar társadalomban. Munkánkat végigkíséri Losonczi Ágnes gondolatmenete, amely így fogalmaz:

„Az ember öregkorát egész életével építi fel, ki-ki maga készíti elő. Nemcsak a betakarítás értelmében, hanem minden életviszonyával együtt. Ahogyan vonásai kiélesednek, karakter-ráncai mélyebbek lesznek, úgy élesedik ki meglévő természetéből is az, ami jó és az, ami rossz volt. Az öregség nem ad új karaktert, új személyiséget, nem tesz képessé arra, amire fiatalkorában is képtelen volt az ember, de meglévő természetében személyiségének összetevői mégis átrendeződhetnek jól és rosszul is: hangsúlyosabbá válnak az ön-, esetleg környezet- és életrontó, valamint az ön-, esetleg környezet- és életjavító képességei is.”¹⁴

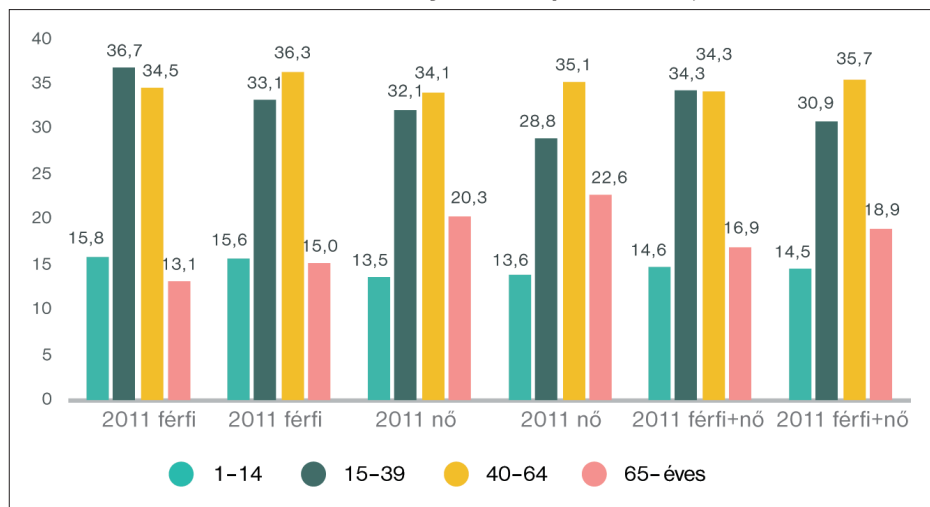
2. Az időskorú népesség demográfiai jellemzői

A népesség demográfiai mutatóit a KSH adatai alapján mutatjuk be. Hazánk népessége 1949 és 1980 között növekedési pályán volt, és a teljes populáció 1980-ban elérte a 10,709 millió főt. 1981 és 2020 között azonban ellentétes tendencia indult el a népességszám vonatkozásában, a lakosság évente átlagosan 24 ezer fővel csökkent. A 2021-es adatok alapján 9,731 millió főt számlál.¹⁵ Az időskori népességen belül (65+) a férfiak és a nők aránya folyamatosan növekszik. 2011-hez viszonyítva a férfiaknál a növekedés egyszázalékos, míg a hölgyeknél ez az arány 2, 6 százalékos növekedést jelent 2018-ban (1. ábra).

¹⁴ Losonczi 1994, 41.

¹⁵ KSH Stadat.

1. ábra: A férfiak és nők aránya korcsoportonként, 2011 és 2018

SAJÁT KÉSZÍTÉSŰ ÁBRA. FORRÁS: KSH MIKROCENZUS 2016-OS ÉS 2018-AS ADATOK: [HTTPS://WWW.KSH.HU/DOCS/HUN/XSTADAT/XSTADAT_EVES/L_WDSD009.HTM](https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/l_wdsd009.htm)

A férfiak és a nők arányait bemutató ábrából kitűnik, hogy a legfiatalabb korcsoport aránya nagyságrendileg azonos (és a férfiakon belül magasabb, mint a nőknél), ugyanakkor számuk csökkenő tendenciát mutat. A 15–39 évesek korcsoportja jelentősen zsugorodott 2011-hez képest. A férfiak esetében –3,6 százalékpont, a nőknél pedig –3,3 százalékpont. Az NKI által 2015-ben készített népesség-előreszámítási becslés alapján 2030-ban 9,047 millió, míg 2050-ben várhatóan 8,232 millió lesz Magyarország népessége. 1960-ban 6,4 százalék volt a nyugdíjasok társadalmon belüli aránya, 2019-re ez elérte a 26 százalékot.

Az elmúlt évtizedekben a népesség korfája egészségtelenül alakult, ami jelen esetben azt jelenti, hogy alul – tehát a fiataloknál – szűkül, míg felül – tehát az idősebbeknél – bővül. Két nagy kiugrás látható a 2. ábrából, az ún. Ratkó-gyerekek és az ő gyermekeiknek (Ratkó-unokák) jelentős többlete. A férfiak esetében a Ratkó-unokák dominanciája olvasható ki az adatokból, míg a nőknél – miután hosszabb ideig élnek – a két nagy kohorsz nagysága nagyságrendileg hasonló. A társadalmi korfa szerkezetén ezek a változások komoly nyomot hagynak. 1950-ben a magyar korfa szerkezetét az jellemezte, hogy jelentős számú fiatalra jutott kisebb számú középkorú, illetve időskorú. 2020-ra már mind a középkorúak, mind az idősek száma magasabb, mint a fiataloké. A 2. ábrán jól láthatók az idő múlásával bekövetkező változások és azok iránya, szerkezete, illetve a 2050-re várható, egyáltalán nem optimális korfaszerkezet. (KSH 2020).

Míg a 65 évnél idősebbek társadalmon belüli aránya 1990-ben még csak 13 százalék, addig 2018-ban a teljes népességen belül már 19 százalék volt, 2050-ben pedig a Népszégtudományi Kutatóintézet becslése alapján el fogja érni a társadalmon belüli 30 százalékos arányt.¹⁶⁾

2. ábra: Korfa 1950–2050¹⁷

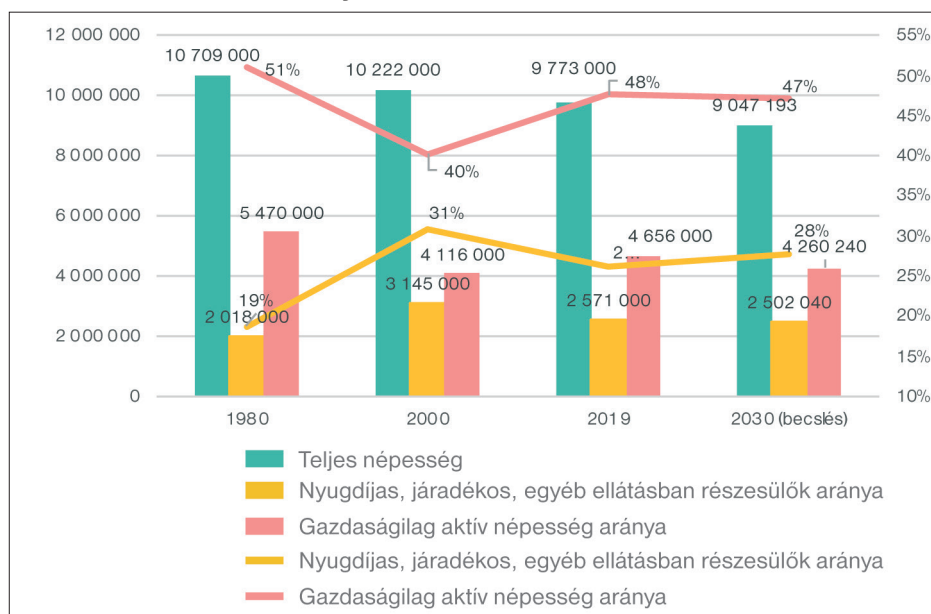
FORRÁS: KSH NÉPESÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET 2021. SAJÁT SZERKESZTÉSŰ ÁBRA

¹⁶ Forrás: KSH https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.htm

¹⁷ Forrás: KSH interaktív korfa.

A magyarországi korfaszerkezet-változás irányának egyik következménye, hogy a nyugdíjasok aránya megnő a társadalomban. Ez az arány 1980 és 2019 között 7 százalékkal növekedett hazánkban, elérve a 26 százalékot, ami jelentős növekedésnek mondható. Mindeközben a gazdaságilag aktívak aránya 3 százalékkal csökkent a teljes népességen belül (51-ről 48 százalékra). Tehát kisebb számú és arányú gazdaságilag aktív népességre egy jóval nagyobb arányú eltartott nyugdíjas réteg jut ma, mint 1980-ban, mely trend folytatódni látszik a jelenlegi demográfiai tendenciáknak köszönhetően. Optimista becslés alapján a nyugdíjasok aránya 2030-ra elérheti a 28 százalékot, míg a gazdaságilag aktívak aránya 47 százalékra csökken. A nyugdíjasok, illetve az egyéb ellátásban részesülők száma folyamatosan növekedett 2009-ig. 1980-ban 2 018 ezren, 1990-ben 2 587 ezren, 2000-ben 3 145 ezren, 2010-ben 2 980 ezren, 2019-ben 2 571 ezren¹⁸ tartoztak ebbe a körbe.¹⁹

3. ábra: Nyugdíjasok és a gazdaságilag aktívak aránya 1980 és 2030 között²⁰

FORRÁS: KSH - TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS, SZOCIÁLIS ELLÁTÁS (1980-) ÉS SAJÁT BECSLÉS ÉS SZERKESZTÉSŰ DIAGRAM

¹⁸ A csökkenés oka a nyugdíjkorhatár emelésének következménye.

¹⁹ Forrás: KSH Stadat.

²⁰ Forrás: KSH Stadat.

Hazánk valamivel több mint minden tizedik lakosa 70 éves vagy idősebb. 2011-hez képest látványos a növekedés a 60–64 évesek körében, de a következő kohorsz létszáma és aránya is érdemben nőtt. Az életkor növekedésével párhuzamosan számuk és arányuk folyamatosan növekszik. 2018-ban az 50–54 évesek között 73 ezer, az 55–59 évesek körében 140 ezer a gazdaságilag inaktívak száma. 2011-hez képest kétségtelenül nagyságrendi csökkenés következett be a jelzett tíz korévben. A foglalkoztatottság ugyanakkor jelentősen nőtt az 50–59 évesek között is. Míg 2011-ben 454 ezer fő volt az 50–54 évesek és 407 ezer az 55–59 évesek körében, addig 2018-ra 526 és 429 ezer ez a szám. Ezzel párhuzamosan a munkanélküliek számában is csökkenés következett be. Összességében tehát a nyugdíjkorhatár emelése és az aktív időszak kitolódása csökkentette azon idősebbek számát és arányát, akiket nem a munkaerőpiac integrál a magyar társadalomba. Bár nem tartozik a tanulmány szoros témájába, de megjegyzendő, hogy a gazdaságilag aktívak kormegoszlása jelentősen módosult az alsóbb korcsoportokban is. A foglalkoztatottak száma 2011 és 2018 között 710 500 fővel emelkedett. Az aktivitási arány 45–49 éves korban éri el a maximumát. Míg 2011-ben 85,5 százalék volt ebben a kohorszban az aktivitási arány, 2018-ra a 45–49 évesek 91 százaléka, a 40–44 évesek 90,9 százaléka volt aktív. 2011-ben 50 év felett elkezdett érdemben csökkenni ez az arány, úgy, hogy az 55–59 éveseknek már csak 59 százaléka, a 60–64 éveseknek pedig kevesebb mint 15 százaléka számított aktívnek. A munkaerőpiaci helyzet átalakulása ezen a téren is érezteti a hatását. 2018-ban az 50–54 évesek 88 százaléka aktív, az 55–59 éveseknél 76 százalék az arány. Ahol talán a leglátványosabb a helyzet megváltozása, az a 60–64 évesek kohorsza. 2011-hez képest 2018-ra a 60–64 évesek aktivitási rátája több mint 2,5-szeresére növekedett. Száz 60–64 éves közül 40 még a munkaerőpiacon található. 65 év felett is van némi emelkedés az aktivitási arányokban. Ami talán külön kiemelendő, hogy a 70–74 évesek mintegy 4 százaléka – szemben a korábbi 1,9 százalékkal – gazdaságilag aktív státusban van. Az elmúlt évtizedekre vonatkozóan mindig igaz volt, hogy az egyedülállók több mint fele időskorú. 2016-ban több mint 1,2 millió fő számított egyedülállónak, amiből 689 ezer fő volt a 60 éves és idősebb népesség. Mindez azt jelenti, hogy a legutolsó nagyobb népesség-összeírás idején 56,55 százalékot tett ki a teljes egyedülálló népességen belül a 60 éven felüliek aránya. A 4. ábra jelzi, hogy az egyedülállók egyébként 2011-ben voltak a legtöbben. Számuk 2011-hez képest csökkent, ami elsősorban a fiatalabbak körében bekövetkező változásnak köszönhető.

Mivel a népességben belül nő az időskorúak aránya, egy ponton túl a foglalkoztatási kérdések megoldása nem csupán szükséges, de elkerülhetetlen is. „Az Európai Unióban az 55 és 64 év közöttiek foglalkoztatási rátája 2011-ben megközelítette az 50 százalékot, míg Magyarországon az idősebb korosztály mindössze 36 százaléka aktív munkavállaló. Szignifikánsan csökkenő tendencia volt megfigyelhető az 55 és 59 közöttiek esetében, akik 54 százaléka, míg a 60–64-es korosztálynak pusztán 14 százaléka tartozik a foglalkoztatottak közé.”²¹ Több EU-s országban is vannak pozitív példák arra, hogyan lehet az időskorúakat bevonni vagy a munkaerőpiacon tartani. Ehhez természetesen szükség van mind a munkáltatók, mind a munkavállalók alkalmazkodóképességére. A munkáltatók részéről szükséges, hogy felismerjék az idősebb munkavállalókban rejlő lehetőségeket, és ki is aknázzák ezeket. A munkavállalók részéről pedig elengedhetetlenné kell hogy váljon a munkában maradás hajlandósága, illetve az önképzés szükségességének felismerése. Az időskori képzések esetében az államnak elengedhetetlen a közreműködése, hiszen a költségvetésből kell erre forrást biztosítani. Ugyanakkor foglalkoztatási kedvezményeket kell nyújtania a munkáltatóknak, hogy időseket is foglalkoztassanak. „Az európai időspolitika alapját a »Közösségi charta a munkavállalók alapvető szociális jogairól« szóló deklaráció jelenti, mely meghatározta az idősek önálló életvitelhez való jogát. Míg megerősítette a tagállamoknak a nemzeti sajátos struktúrák fenntartásához való jogát is, és meghagyta, hogy saját belátásuk szerint alakítsák a jóléti rendszereiket, emellett kiemelte a tagállamok kötelezettségeit az idősek alapvető jogainak védelmében, hogy pénzügyi és kapacitásbeli hátrányait leküzdhesék.”²² „Hazánkban 2009-ben jelent meg – első ízben – az Idősügyi Nemzeti Stratégia, mely alapvető célkitűzésként fogalmazta meg az idősödők és az idősek aktivitásának és függetlenségének megőrzését, de emellett a társadalmi és közösségi felelősségvállalásra is felhívta a figyelmet, a szolidaritás értékének megerősítését hangsúlyozva. A stratégia lényege egy társadalmi szemléletváltás elfogadtatása és érvényre juttatása, mely szerint az idősödésről való gondolkodásban és az idősekről való gondoskodásban a korábbi, veszteségekre történő összpontosítás – deficitmodell – helyett a meglévő képességek megőrzése, a rejtett készségek előhívása – fejlődésmodellben – szükséges gondolkodni és cselekedni.”²³ Természetesen az állami intézkedé-

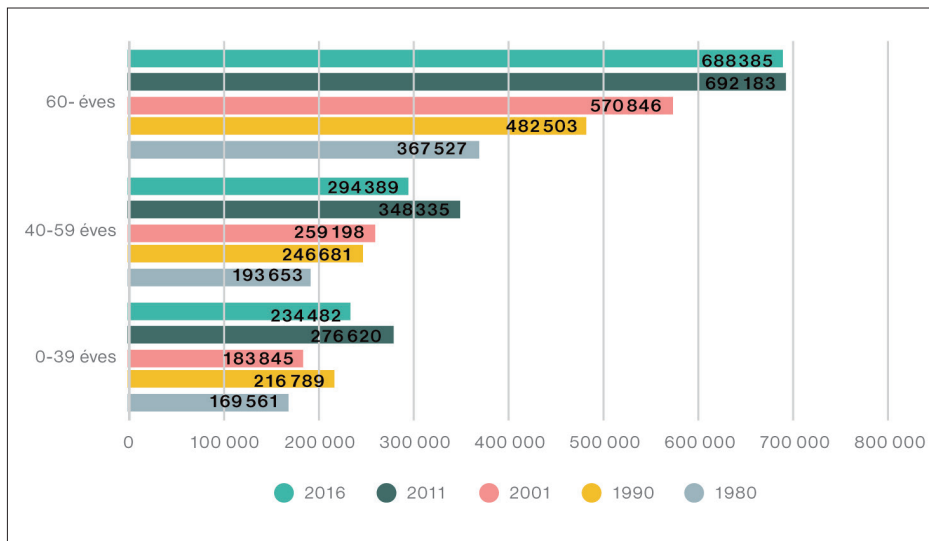
²¹ Az idősödő korcsoport munkavállalását meghatározó stratégiai tényezők Európában és Magyarországon 2017.

²² Uo.

²³ Uo.

sek, ahogy azt fentebb láthattuk, önmagukban nem elégségesek a probléma a megoldásához. Szükség van arra is, hogy a társadalom elfogadó legyen és támogassa az idősek munkavállalását, amit jelenleg még nem tesz meg maradéktalanul. Elmondható, hogy az időskori aktivitás több szempontból is fontos, nem csupán, mert segít az időskorúak fizikai és szellemi állapotának fenntartásában, hanem mert a demográfiai változások miatt egyre inkább szükségessé is válik. „Mindemellett az időskori aktivitást jelentősen befolyásolják a társadalmi, gazdasági viszonyok, a szociális ellátórendszerek fejlettsége, a megélhetési körülmények alakulása, nem utolsósorban a mindenkori időspolitika és annak kapcsolódása más szakpolitikákhoz.”

4. ábra: Az egyedülállóak száma korcsoportok szerint 1980–2016

SAJÁT KÉSZÍTÉSŰ ÁBRA. FORRÁS: NÉPSZÁMLÁLÁS 2011; A 2016-OS MIKROCENZUS ADATOK FORRÁSA: [HTTP://WWW.KSH.HU/MIKROCENZUS2016/KOTET_6_HAZTARTASOK_ES_CSALADOK_ADATAI](http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_6_haztartasok_es_csaladok_adatai)

Az idős népesség családi állapotával kapcsolatban elmondható, hogy körükben a népesség több mint a fele házas. Ez a megállapítás független a vizsgálati időponttól. A hosszabb élettartam leginkább ott mutatkozik meg, hogy egyrészt a 60–64 évesek körében 20,1 százalékról 14 százalékpontra, másrészt a 65–69 évesek körében 29 százalékról 22 százalékpontra csökkent az özvegyek aránya. Kedvező folyamatnak tűnik az is, hogy a 70–74 évesek korcsoportjában a 2001-es 39,2 százalékról 31,8 százalékra csökkent az özvegyek aránya. 75 éves kortól kezdődően viszont növekszik az özvegyek száma és aránya, főleg az asszonyok maradnak pár nélkül.

3. Értékrend

Az idősebb nemzedék életmódját, életvitelét vizsgálva kiderült, hogy az 55 évnél idősebb korosztály számára meghatározó, hogy milyen értékek mentén gondolkodnak, viselkednek. Ahhoz, hogy ennek a gondolkodásnak megértsük logikáját, eredetét, kvantitatív kutatásunkban megvizsgáltuk az 55 évnél idősebbek értékekhez való viszonyát. Az értékrendet vizsgálva hét értéket soroltunk fel, ezek közül kettő kapott rendkívül magas minősítést, az egészség (4,81 átlagpont) és a család (4,86 átlagpont). Ezeket a munka követi, szintén nagyon magas fontossági értékkel (4,55 átlagpont). 4 feletti fontossági értéket kapott a pénz (4,20) és a „barátok, közösség” érték is (4,01 átlagpont). Két érték azonban elkülönül ezekről, és különösen a kimagasló fontosságot kapó egészségtől és családtól. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált népesség számára kevésbé fontos a vallás (3,05) és még kevésbé a politika (2,80). Míg a vallás jelentősége valamelyest nőtt a 2018. évi eredményekhez képest (2,96), a politikáé csökkent. Az értékstruktúra tehát egy családközpontú világot mutat, amelyben nyilvánvalóan fontos szerepet játszik a mulandó egészség.

Nagyon érdekes a vallás és a politika megítélése. Nagyjából azonos arányban vannak azok, akinek nagyon fontos a vallás, és akiknek egyáltalán nem fontos. Nem úgy, mint a politikánál, ahol az „elutasítók” aránya lényegesen magasabb, mint az azt nagyon fontosnak tartóké (18 százalék vs. 8 százalék). A vallás polarizál, megosztja a kérdezetteket, a politika esetében ez a polarizáció kevésbé érzékelhető, az adatok struktúrája inkább középre húzást jelez. A család lényegében egyformán fontos a liberálisoknak és konzervatívoknak, a mérsékelteknek és radikálisoknak (nincs szignifikáns különbség az eredményekben). A vallás lényegesen fontosabb az inkább konzervatívoknak (3,4 átlag) és az inkább mérsékelteknek (3,15 átlag). A politika viszont az inkább radikálisoknak (3,3 átlag), valamint az inkább liberális beállítódásúaknak (3,26 átlag). A gyermekek számára átadandó értékek közül mindenekelőtt a felelősségtudatot emelték ki a kérdezettek. A második helyre a tolerancia, a mások iránti tisztelet értéke került. A harmadik érték, amelyre a gyermeket érdemes megtanítani, az a függetlenség, önállóság. Az 55 éves és idősebb népesség körében a legfontosabb érték a családi biztonság, amely az 1-től 5-ig terjedő skálán extrém magas, 4,89 átlagpontot ért el. Két olyan érték van csupán, amely közelíteni tudja a családdal kapcsolatos átlagértéket, a boldogság (4,76 átlagpont) és a szabadság (4,70 átlagpont). Mindössze két olyan értéket mutat az értékteszt, amely a kevésbé fontos kategóriába esett: ez a beleszólás a közügyekbe (3,71) és a vallásos hit (3,20). Bár az

55 éven felüli magyar népesség értékstruktúrája nagyon konzervatív, ez a konzervatív beállítódás nem a vallásossággal, hanem a családdal és a biztonsággal áll legközelebbi kapcsolatban.

A nemi szerepekkel kapcsolatban az „Amikor a munkalehetőségek szűkösek, a férfiaknak elsőbbséget kell élvezniük a nőkkel szemben” állítással a kérdezettek 48 százaléka egyáltalán, további 21 százaléka pedig inkább nem értett egyet, míg a valamilyen szinten elfogadhatónak tartók aránya 27 százalék. Ezzel az állítással kevésbé értenek egyet a nők, az 55–63 évesek, valamint a legalább gimnáziumi érettségivel rendelkezők. Ideológiai identifikáció szempontjából az 55 éves és idősebb népesség konzervatív, valamint mérsékelt beállítódású, inkább az emberiségben gondolkodik, és egy picivel több közöttük a jobboldali értékrendet valló. Iskolai végzettség szerint a legkonzervatívabbak az alapfokú végzettségűek, míg a legliberálisabbak az egyetemi diplomával rendelkezők. Hasonló különbség írható le baloldal-jobboldal alapján is. Olyan domináns értékcsík, ami az ideológiai kötődést meghatározná, nem volt található. Mindenesetre a három legfontosabb kétségtelenül – összhangban az értékcsíkokkal – egy konzervatív, rendre és biztonságra törekvő és vágyó népesség kontúrjait rajzolja fel. A baloldalhoz kötődő értékek választottsága lényegesen alacsonyabb, mint ahogy az európeér/nyugatosé is. Kvalitatív kutatásunk azt mutatta, hogy az értékek diskurzusának egyik legerősebb eleme a családi értékeké (ez a kvantitatív adatokból is kiderült). A családot, az elsődleges kapcsolatokat és a gyerekeket számos alanyunk említette. A családdal kapcsolatos diskurzusokban gyakran felmerült a szolidaritás, egymás segítségének kontextusa, ami az összetartás értékével kapcsolódott össze. A családi kapcsolatok terén a gyermek különösen jelentős helyet foglalt el az idősek értéktulajdonításában. Több alanyunknál felmerült a tisztességes élet diskurzusa. Érdekes, hogy – úgy tűnik – a tisztesség fogalma inkább a maskulin diskurzusokban jelent meg, míg a becsület fogalmával gyakrabban találkoztunk női megszólalóinknál is, mely utóbbi gyakran a normakövető magatartások elvárásával is összekapcsolódott. Megjelent továbbá az említett értékek között az empátia, ami jellemzően a nyitottság, elfogadás értékeivel kapcsolódott össze. Az értékek diskurzusai aszerint is elkülöníthetők, hogy egyéni vagy közösségi szempontból értelmeződnek. Míg például a komáromi csoportban alapvetően a közösségi meghatározottság dominálta a diskurzusokat, Budapesten az egészség, a biztonság alapvetően inkább egyéni értékei is erősen megjelentek. A biztonság, a munkahelyek biztos volta alapvető értéknek jelent meg, és gyakran expliciten szembe állítva a ma észlelt helyzettel:

„Hát az én életemben például tisztesség volt az, hogy valaki például 15 vagy 20 vagy 40 éve ott dolgozik egy cégnél. Ma meg már semmilyen lehetősége [...] sőt, talán még le is nézik azt az embert, aki 3 évnél tovább dolgozik egy helyen. És ez szomorú!”
(Komárom)

4. Az anyagi helyzet és a megélhetés kérdései

Korábbi elméleti és kutatási tapasztalatból tudható, hogy a középosztályi státusz egyik legbiztosabb indikátora az üdülési lehetőség, és annak felhasználása. Az 55 éves vagy annál idősebb magyar népesség 46 százaléka jelezte, hogy megengedhet magának évi egyhetes üdülést. Ez jelentős növekedés az előző évhez képest, 2018-ban csupán 35 százalék jelezte ezt. 2019-ben a kérdezettek a – saját bevallásuk szerint – legfelső osztályba tartozók 88, addig az alsó osztályba tartozók 8 százaléka engedheti meg magának, hogy egy hétre elmenjen üdülni. A munkásosztályba tartozóknál ez az arány 24, az alsó középosztály esetében viszont 50 százalékra növekszik, ami nagyjából megfelel az országos átlagnak. Az önmagukat középosztályba sorolók körében viszont túlnyomó többségben vannak azok, akik megengedhetik maguknak a „nyaralást”.²⁴ Minél idősebb valaki – természetesen nem függetlenül az életkorral együtt járó biológiai, életciklusbeli, egészségügyi és szociális tényezőktől – a kérdezettek közül, annál kevésbé engedheti meg magának, hogy egy hétre elmenjen üdülni. A legérdekesebb – és a tendenciát megtörő – eltérés a gazdaságilag aktívak körében regisztrálható, akik a legidősebbek válaszaival megegyező módon engedhetnek meg maguknak egyhetes üdülést, mindössze 43 százalékuk. Talán az ő esetükben kevésbé anyagi jellegű problémák állnak az adatok hátterében, inkább időbeosztás, elfoglaltság, túlzott munkaterhelés. A jövedelmi, anyagi helyzet fontos mutatója, hogy a társadalom hogyan bánik a rendelkezésre álló forrásokkal: azonnal elkölti, vagy a jövőre gondolva befektetéseket eszközöl, félretesz. Minél nagyobb egy országban a szegénység, kirekesztettség és egyenlőtlenség, annál kisebb a spórolás, befektetés, és fordítva: az anyagi, jövedelmi helyzet kedvező fordulatára utal a megtakarítások növekedése. Az 55 éves és idő-

²⁴ Ezt többnyire a tavaszi, illetve az őszi időszakban teszik meg azok, akiknek erre lehetősége nyílik, derült ki a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetése során.

sebb népesség 34 százaléka tud havonta vagy még gyakrabban félretenni, 10 százalékuk félévente, 5 százalékuk évente, 15 százalékuk pedig alkalmanként tesz félre, míg 33 százalékuk sosem. Ez az adat is javuló tendenciát mutat 2018-hoz képest. Az 55 évesek és idősebbek 12 százaléka tud többet félretenni, mint az utóbbi 3–4 évben, további egyötöde körülbelül ugyanannyit tud megtakarítani, mint korábban. 30 százalékuk kevesebbet, 35 százaléknynian pedig egyáltalán nem tudtak félretenni. A még aktív korú 55 éves és idősebb lakosság több mint négytizede egyáltalán nem tudott félretenni az utóbb 3–4 évben, további 32 százaléka pedig azt állítja, hogy még kevesebbet tud megtakarítani, mint korábban. Az adatok alapján a legkedvezőbb helyzetben a 64–69 évesek vannak, akiknek a 15 százaléka jelezte, hogy többet tud félretenni, míg 31 százalékuk azt jelezte, hogy egyáltalán nem tud megtakarítani. A kérdezettek döntő többségét, 71 százalékát egyáltalán nem segítik a gyermekei. Ez egészen drasztikus változás 2018-hoz képest, amikor „csak” 46 százaléknynian számoltak be erről. Ez mindenképpen olyan kérdés, ami mélyebb vizsgálatot érdemelne, de elképzelhető, hogy a javuló anyagi helyzettel is összefüggésbe hozható, hogy kevésbé voltak rászorulva idős alanyaink gyermekeik támogatására. A nőket, a községben élőket, valamint a 76 éven felülieket gyakrabban támogatják a gyermekeik, mint a férfiakat, a nagyvárosban lakókat, valamint a még aktív korú kérdezetteket.

Kvalitatív kutatásunkban a generációk közötti transferek, a szülők ellátása többször felmerült, általában nagyon pozitív diskurzusok kerektezték, és olykor nemcsak a családi értékek, hanem a biztonság is ehhez kapcsolódott.

Az intergenerációs transferek megítélésével kapcsolatban ezzel együtt nagyon erős diskurzus volt a gyerekek idősek felé irányuló segítségének lehetséges minimalizálása, a fő értelmezési kereteket a gyerekek segítségének fontossága jelölte ki (érdekes módon volt, hogy ez is az individualizáció narratívájába ágyazódott):

„Nekem a fiam például, ő van jobb anyagi helyzetbe, ő kifejezetten fölajánlotta, és azt mondtam, hogy szó sem lehet róla, amíg én ezt meg tudom tenni, addig nem. Mert neked ott a két gyereked, azokat is el kell indítani a pályán. És, és, tehát hogy, hogy te add tovább, ne visszafelé menjen a dolog, hanem add tovább. Én így gondolkodom.” (Budaörs)

A családon belüli anyagi transferek inkább a szülőtől a gyerekek, illetve az unokák irányába mozognak. Az 55 éves és idősebb kérdezettek hattizede valamilyen gyakorisággal támogatja saját gyermekét, az unokák

vonatkozásában pedig 46 százalék ez az arány. A különbség egyébként azzal is összefüggésben áll, hogy a minta egy részének kiskorú gyermeke van, és részben ezzel összefüggésben nem született unokája. Leggyakoribb módja a segítségnyújtásnak az alkalmankénti vagy gyakoribb főzés, ebédeltetés, közös étkezés, amelyet az anyagi jellegű, de nem közvetlen támogatások egy formájának nevezhetünk (a gyermekeknek történő főzés a leggyakoribb az alapfokú végzettségűek körében). Ezt követi egy kulcsfontosságúnak nevezhető támogatás: az unokákra való vigyázás, szállítás, vagy akár nevelés. Az 55 éves vagy annál idősebb magyar népesség 54 százaléka jelenleg kizárólag saját jogon öregségi nyugdíjas, járadékos, 20 százaléka aktív, dolgozik. 8 százaléka saját jogon rokkantsági nyugdíjas, és 7 százaléka hozzátartozói jogon (özvegy, szülői) nyugdíjas.

Az 55 évesek és idősebbek szerint átlagosan 58,17 évesen ideális nyugdíjba vonulni, a medián pedig 60 év. Minél magasabban iskolázott a kérdezett, annál magasabbra teszi azt az időpontot, amikor ideális a nyugdíjas élet elkezdése. A válaszadók túlnyomó többsége, 47 százaléka úgy véli, hogy 40 év munkában töltött idő az a határ, amelyet követően nyugdíjat kellene (lehetne?) kapni Magyarországon. Az átlagos érték ennél egyébként alacsonyabb, 35,62 év, ugyanakkor a medián és a módusz nyilvánvalóan 40 év.

Azzal, hogy a nők 40 év munkaviszony után nyugdíjba mehetnek, azaz megvalósul az 55 évesek és idősebbek által fentebb jelzett módon ideálisnak tekintett munkában töltött idő, a kérdezettek 94 százaléka egyetért. A férfiak 40 éves munkavállalása kapcsán ez az arány valamivel alacsonyabb (81 százalék), és nincs különbség a férfiak és a nők véleményének megoszlása között ebben. Jelentősebb a különbség iskolai végzettség szerint. Ebben az esetben ugyanis érzékelhető az iskolázottság szerinti lejtő hatása: minél alacsonyabb iskolázottságú a kérdezett, annál jobban támogatná az intézkedést, és minél iskolázottabb, annál kevésbé. A legfeljebb nyolc osztályt végzettek 91, míg az egyetemi diplomával rendelkezők 75 százaléka található az egyetértők táborában.

Az idősök munkavállalásával az 55 évesek és idősebbek relatív többsége egyetért (49 százalék), de nincs nagy különbség az azt ellenzők mértékéhez képest (47 százalék). Ez jelentős negatív változás a 2018. évhez képest, akkor még 64 százalék volt az egyetértők aránya, és 34 az ezt ellenzőké.

Fókuszcsoportos beszélgetéseink során erős diskurzus volt, és ahol megjelent, konszenzusteremtő volt a becsületes munkavégzése, mely gyakran ágyazódott a munkavégzés egyfajta külsődleges kötelezettség képzetébe is.

Ehhez erősen kapcsolódó keretezés a szabálykövetésé, azonban talán érdemes elkülöníteni, ugyanis érezhető némi hangsúlyeltolódás a becsültes munkavégzés mint belülről fakadó érték és a szabálykövetés mint külső elvárásoknak való megfelelés között.

A munkával kapcsolatos általánosabb posztmateriális értékek, a munka szeretetének diskurzusa Budapesten jelent meg erősebben. A munkavégzés materiális vonatkozásai kevésbé értékként, mint elvárásként jelennek meg az idősök diskurzusaiban.

Az állami segélyezés jelenlegi rendszerén a kérdezettek közel hattizede inkább bővítené, 12 százaléka nem változtatna, 9 százaléka pedig szűkítene. Minél lejjebb helyezkedik el valaki a társadalmi ranglétrán, annál inkább bővítené a segélyezettek körét.

Az 55 évesek és idősebbek kevesebb mint negyede véli úgy, hogy a segélyek megoldják a családok problémáit, 37 százalékuk szerint közepesen oldja meg, 34 százalékuk viszont kifejezetten szkeptikus ebben az ügyben.

Az 55 évesek és idősebbek döntő többsége, kétharmada szerint a nyugdíjasok számára a pénzbeli típusú segélyek, támogatások a legmegfelelőbbek, 13 százalékuk tárgyi juttatást (például tűzifa) említett, míg 12 százalék jelezte, hogy más típusú (szolgáltatások szintjén megjelenő) segítségnyújtásra lenne inkább szükség.

A nyugdíjasok 57 százaléka inkább nem vagy egyáltalán nem elégedett nyugdíjának jelenlegi összegével. Minél magasabb a kérdezett iskolázottsága, minél magasabbra helyezi magát a társadalmi ranglétrán, valamint minél magasabb az életszínvonala, annál elégedettebb a nyugdíjával.

Kvalitatív felvételeinkből az derül ki, hogy a nyugdíj alapvetően meghatározza a bevételek percepcióját: szinte minden már nyugdíjas ezt említette fő bevételként. A nyugdíjhoz kapcsolódó pozitív diskurzus a stabilitás, a biztonság diskurzusa, amely szembeállítható a munkavégzéshez kapcsolódó bizonytalanságérzéssel. A relatív, azaz másokhoz, vonatkoztatási csoportokhoz mért szükségletek diskurzusa is felmerült, a napi megélhetés vonatkozásában mindez úgy értelmeződött, mint ami feljebb emeli a megélhetési minimum küszöbét. Több csoportunkban érintőlegesen a takarékoskodás kérdése is felmerült, mint a napi megélhetéshez olykor szükséges szokásé.

A nyugdíj mellett munkavégzést gyakran keretezte a „kicsi plusz” diskurzusa, amely egyszerre foglalja magában az anyagi juttatások alacsonyának ítéletét, de ezzel együtt ennek szükségességét. A kényszer diskurzusa szintén az alacsonynak ítélt nyugdíjjal függ össze, azonban sokkal alapvetőbb szükségletkielégítési funkciót feltételez a nyugdíj melletti jövedelmeknek:

„Mi a férjemmel egy panelba lakunk, aminek van rezsije, úgyhogy a kettőnk nyugdíja nem túl magas, eléggé, ööö, kevés a nyugdíjunk van, én is azért dolgozom, hogy a kiadásunkra meglegyen az a pénz, amíg bírom, csinálom.”

(Budapest)

Nem tipikus diskurzusként, de a nyugdíj melletti jövedelmek terén megjelent a tudatos előre tervezés eredményeképpen létrejött többletforrások szerepének említése is. Magasabb státuszú és végzettségű alanyoknál az életszínvonal fenntartása és a családtagok támogatása is megjelent, mint a nyugdíj melletti munkavégzés motivációja.

Azok, akik nem dolgoznak nyugdíj mellett, jellemzően a (megérdemelt) pihenés diskurzusával jellemezhetők, ez főleg a férfiak megszólalásában érhető tetten, míg a nők esetében tipikus keretezés volt a családi kötelezettségek miatti időhiány is.

A nyugdíj mértékének értelmezése általában a méltánytalanság diskurzusában történt, de volt olyan megnyilatkozás, ami a tudatos beosztás fontosságát emelte ki, mint a nyugdíjból való megélhetés stratégiáját:

„Mire ugye a '90-es évekbe lett egy borzasztó nagy árrobbanás, áfa satöbbi, így a mi nyugdíjunk tulajdonképpen, hát, reálértéken azt lehet mondani, hogy majdnem, hogy egyenlő a nullával. Tehát elég nehéz beosztani, de ha valaki azért odafigyel, nem azt mondom, hogy éhen hal, megvan belőle.”

(Budaörs)

A méltánytalanság egy másik diskurzusa a nyugdíjszámítás önkényesnek ítélt változásaival függ össze.

A budaörsi csoportban a nyugdíj mértékére vonatkozó kérdés konszenzuális keretezése a társadalombiztosítás további elemeinek asszociálásával a biztonság lett, ami ráadásul a kormányzati intézkedések pozitív megítélésével is összekapcsolódott.

A nyugdíjak méltányosságának megítélésében ritkán merültek fel a jóléti sovinizmus szempontjai, azaz általában nem más társadalmi csoportokkal szembeállítva merült fel a nyugdíjemelés kérdése.

A takarékoság, a spórolás erős kerete az anyagi helyzettel kapcsolatos diskurzusoknak. Ez a kiadások terén is megjelenik, élesen szembeállítva a pazarlás diskurzusával, és gyakran erős racionalizáló (olykor már-már kognitívdiszonzancia-redukciós jelenségek gyanúját felvető) értelmezésekkel.

5. A nyugdíjrendszer politikai összefüggései

A jóléti államok újraelosztó alrendszereinek egyike a társadalombiztosítási rendszer, azon belül is a nyugdíjrendszer. A társadalom tagjai számára ez a jóléti alrendszer életük két időszakában és két eltérő aspektusból releváns és fontos. Az egyik ilyen az aktív foglalkoztatottság időszaka, amikor az állampolgár a munkával eltöltött évek alatt – jó esetben – jogosultságot szerez a nyugdíj intézményére. Életének másik időszakában pedig, a nyugdíjkorhatár betöltése után jövedelemforrásként támaszkodik a nyugdíjra. Az első időszakban az adórendszeren keresztüli elvonások (járulékok) szempontjából, a másik időszakban pedig az állam által biztosított jövedelemtranszfer életszínvonalra gyakorolt hatása szempontjából válik fontossá a kérdés. A két időszak személyes érdekei, eltérő aspektusai ugyanakkor szemben állnak egymással. A munkával töltött évek időszakában a polgárnak az az érdeke, hogy kedvező adórendszer mellett tudjon adózni, azaz lehetőség szerint jövedelmének minél kevesebb részét vonja el az állam. Nyugdíjas korában ezzel szemben abban érdekelt, hogy a nyugdíjas lét beköszöntével, a lehető legjobb életszínvonalon tudjon élni, azaz a nyugdíja jövedelempótló képessége a lehető legmagasabb legyen.

A fentiekből következik, hogy a nyugdíjrendszert érintő döntések a politikusok és pártok megítélése szempontjából nagyon lényegesek, mivel a társadalom nagy tömegét érintik. Ezáltal a nyugdíjrendszerrel (illetve az arra közvetlen hatást gyakorló adórendszerrel) kapcsolatos változások nemcsak szakpolitikai döntések, hanem politikai döntések is. Ezt támasztják alá a magyar nyugdíjrendszeren végrehajtott változások mögött sok esetben megbújó motivációk.

Nemzetközi politikatudományi tapasztalatok azt mutatják, hogy legtöbbször államháztartási egyensúlytalanságokból fakadó kényszerítő okokra vezethetők vissza a jóléti intézményrendszeren tervezett/végrehajtott kedvezőtlen fogadtatású változtatások, reformok.

Ezek a negatív előjelű jóléti reformok leggyakrabban két érintett fél ellenállásába ütköznek. Az egyik maga az állampolgár, aki a jóléti alrendszerekben szerzett jogaiból nem szívesen enged. A másik érintett fél pedig a kormányzó oldal, melynek politikusai tisztában vannak azzal, hogy a jóléti alrendszerek szűkítése, visszavágása a választók büntetését hozza magával.²⁵

²⁵ Lásd: Bartha–Tóth 2013.

Ennek az ellenállásnak köszönhető, hogy a parametrikus változtatások gyakoriságával szemben, a nagy paradigmaticus változások sokkal ritkábbak, és leginkább csak különleges feltételek együttállása esetén válsulnak meg. Ilyen együttállások megfigyelhetők a magyar nyugdíjtörténet rendszerváltást követő alakulása során is, hiszen ebben az időszakban több paradigmaticus változtatás is történt, nem beszélve a lényegében folyamatos parametrikus változásokról.

6. A politika kihívásai a nyugdírendszer fenntarthatósága tekintetében – konklúziók és lehetséges irányok

Jóléti intézményrendszerünk az állam újraelosztó szerepére épül. Az állam ezt az újraelosztó szerepét, képességét akkor tudja jól gyakorolni, ha egy olyan egészséges ökoszisztéma veszi körül, melyben erre lehetősége nyílik, és ezzel a lehetőséggel élni is tud, akar. Ennek az ökoszisztémának az egymással kölcsönhatásban működő alkotóelemei a társadalom, a gazdaság, jóléti alrendszereink és a politika. A nyugdírendszer mint a jóléti társadalom egyik alrendszere a fenti kölcsönös hatások miatt feladatát kielégítően csak akkor képes ellátni, ha az említett ökoszisztéma harmonikusan működik körülötte. Ez különösen igaz az olyan felosztó-kirovó nyugdírendszerre, amilyen magyar is.

Mint láhattuk, a magyar társadalom szerkezetének változása a statisztikai adatok alapján átalakulást mutat, harmóniája megbomlott. Képtelen újratemetni önmagát, fogy és elöregszik. Legkisebb struktúrája, a család került válságba. A reprodukcióhoz szükséges gyermekek születésének elmaradása visszahat a társadalom egészének egészségére és egyensúlyára, ez pedig egyre inkább negatívan befolyásolja a jóléti intézményrendszerünket, a gazdaságot és a politikát egyaránt. 2035 után a jelenlegi nyugdírendszerünk nem tudja eltartani önmagát, fenntarthatósága megbomlik. Költségvetési támogatásra fog szorulni, mely a költségvetés egyensúlyát fogja kikezdeni, és a nyugdíjak jövedelempótló képességét gyengíti majd, kitolja a nyugdíjkorhatárt és megnöveli a gazdaságilag aktív dolgozó réteg járulékelvonását. Ezek együttesen negatívan hathatnak majd vissza a fogyasztásra, a gazdaság teljesítményére, a munkaerőpiacra, az életszínvonalra, az időskori szegénységre és politikai értelemben az akkor éppen regnáló kormányokra. Ahhoz, hogy ez tompítható, hosszú távon (20-30 év után) esetleg orvosolható legyen, a társadalomnak – a következő években – az alábbi kihívásokat volna szükséges döntéseivel kezelni.

A legfontosabb terület a demográfia, melynek jelenlegi negatív tendenciái csak hosszabb távon, 20-30 éves viszonylatban fordíthatók meg. Kevés gyermek születik. A 2010 óta regnáló Orbán-kormányok erős családtámogatási rendszert építettek ki. Ennek eredményeképpen 2019-re a termékenységi ráta 1,49-es értékre növekedett (2009-ben az érték csak 1,32 volt). El kell érni, hogy ez az érték tartósan 2,1-re, vagy fölé emelkedjen. Ehhez hozzávetőlegesen 30 százalékkal kellene évente több gyermeknek születnie a jelenleginél.

A politika szereplői a demográfiai folyamatokat három irányból tudják pozitív irányba befolyásolni:

- Az elkövetkezendő kormányoknak a gyermekvállalás és család kérdéskörét kell sikerrel újrakeretezniük, a gyermekvállalással kapcsolatos közgondolkodás tekintetében kell komoly változást elérniük. A gyermekvállalás ne egyéni szabadságjogi kérdés legyen, hanem Andorka Rudolf szóhasználatával élve „közjósággként”, társadalmunk közös értékeként, a jövőnk fenntarthatóságának zálogaként tudjunk a gyermekvállalásra és az ennek helyet adó családra is tekinteni. A „mainstream” politikai retorikában a klíma kérdéskör mentén sokan pont elmentéses irányba tematizálják a közvéleményt.
- A társadalmi közgondolkodásban abban is változást kellene tudni elérni, hogy az első gyermek vállalásának időpontja a nőknél (2018-ban már 28,8 év, szemben az 1990-es 23 évvel) visszatolódjon a 20-as évek elejére, közepére, elősegítve a nagyobb létszámú családok létrejöttét, mivel az első gyermek vállalásának ideje erősen kihat az összes vállalt gyermek számára.
- A gyermekvállalás ösztönzőkön keresztüli elősegítése jelenleg is zajlik, eredményei is vannak, de az ideális termékenységi rátához nem elégségesek. A jelenlegi széles körű és Európában egyedülálló családtámogatási rendszert fenn kell tartani, és tovább kell erősíteni. Házasságban, a statisztikák szerint, több gyermek születik, mint azon kívül. Hogy a házasság „ne csak egy papír” legyen, az részben a házasság értékének visszaállításán keresztül lehetséges, de ahogy eddig is, a családtámogatási rendszer bizonyos elemeinek házasság meglétéhez kötése is járható útnak tűnik. Míg 2009-ben ezer főre vetítve 3,7 házasság kötött, addig 2019-ben ez az érték már 6,7 volt, mely legfőképpen a családtámogatási rendszer házassághoz is kötött feltételrendszerének köszönhető.

A gazdaság vitalitása a felosztó-kirovó nyugdíjrendszerünk működőképessége szempontjából kritikus, mivel a rendszer fenntarthatósága és

a nyugdíjak jövedelempótló képessége a befizetések milyenségén és a befizetők számosságán áll vagy bukik. A gazdaságilag aktív, foglalkoztatott járulékfizető réteg létszámát maximalizálni kell, azaz a munkanélküliséget a lehető legalacsonyabb szinten kell tartani, és minden munkaerő-tartalékot mozgósítani kell a gazdaságpolitikán keresztül. Erre azért lesz szükség, mert, mint korábban láthattuk, a 65+ éves korosztály aránya már 2030-ra – a mai 26 százalékról – 28 százalékra növekszik, míg a gazdaságilag aktív járulékfizetők aránya a jelenlegi 48 százalékról hozzávetőlegesen egy százalékkal csökkeni fog az elkövetkezendő tíz évben. Ahogy haladunk előre az években, ez negatív a tendencia erősödni fog. A 2010 óta regnáló Orbán-kormányok teljesítménye a foglalkoztatás területén a pandémia okozta válságig komoly eredményeket hozott,²⁶ hisz míg 2010-ben a munkanélküliség a KSH adatai szerint 11,3 százalék volt, 2019-ben 3,5 százalék.

Regionálisan mutatkoznak jelentősebb különbségek (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl), így a fejletlenebb régiókban a munkaerő-tartalék mozgósítható a régió fejlesztésén keresztül, valamint e régiók munkaerejének:

- mobilizálásán keresztül, fejlettebb régiók felé
- vagy a munkaerő logisztikájának megszervezésén és biztosításán keresztül, gazdasági erőközpontok felé.

Láthattuk a statisztikákban, hogy a születéskor várható élettartam, így a nyugdíjban eltöltött évek száma is jelentősen megnövekedett, és várhatóan további emelkedés elé nézünk.²⁷ Ahhoz, hogy ez kevésbé terhelje meg a nyugdíjrendszert, biztosítani kell majd, hogy a 65+ éves korosztály a munkaerőpiacon maradhasson, akarjon még maradni vagy képes legyen ott maradni. Mint láthattuk, 65 éves kor felett a férfiak várhatóan 6,8, míg a nők 7,6 évet tölthetnek el egészségben. Éppen ezért van még némi mozgástér, amíg munkaerejük hasznosítható. A társadalmat és a döntéshozókat az egyik legnagyobb kihívás a költségvetés oldaláról fogja érni. Ennek oka a jóléti intézményrendszer kiadási oldalának növekedése, egyrészt a nyugdíjrendszeren, másrészt az időseknek köszönhető egészségügyi ellátórendszer terhelésnövekedésén keresztül. Az előregedés magával hozza az adó- és járulékfizetők számának és arányának csökkenését. Az idősek számának és arányának növekedése ne-

²⁶ 2021. nyár végén már többen dolgoznak, mint a pandémia előtt.

²⁷ 1950-hez képest 2019-ben a férfiak 13, a nők pedig már 15 évvel élnek tovább.

gatív hatással lehet a fogyasztásra kisebb és speciális fogyasztói kosarak miatt, mely a gazdasági növekedést, végső soron pedig az állam bevételi potenciálját csökkentheti. Nyomás lehet a kormányzaton, hogy emelje az adó- és járulékszinteket vagy csökkentse a jóléti intézményrendszer kiadási oldalát. Az első a gazdasági növekedésre, az általános életszínvonalra, a munkaerőpiacra, így a fogyasztásra van negatív hatással. A másik az időskori szegénység és kiszolgáltatottság növekedését katalizálhatja és vele együtt a fogyasztás szűkülését eredményezi, mely ugyancsak visszahat a gazdaságra, a munkaerőpiacra, a fogyasztásra és az állam bevételeire. Az előregedés hatására az egészségügyi rendszer terhelése az idősek nagy száma és aránya miatt megnövekszik mind a kiadások, mind pedig humán ráfordítás tekintetében. Ha csak a korosztályok eltérő egészségügyi kiadásaiból indulunk ki, látható, hogy míg a 18–34 éves korosztály 52 százalékának nincsenek egészségügyi magánkiadásai, addig a 65 évnél idősebbek esetében ez az arány csak 13 százalék.²⁸ Az idősek szélesedő csoportja – gondozásuk, ellátásuk tekintetében – is kihívás elé állítja a jövő társadalmát. A nyugdíjrendszerünk egyensúlya 2035 után, a Ratkó-unokák nyugdíjazásának időszakában pénzügyi szempontból is megbomlik a negatív demográfiai folyamatok okán. Szükség lesz az egyensúly visszaállításának pénzügyi szempontból történő orvoslására, melyre alkalmasak lehetnek a parametrikus változtatások. Ugyanakkor, mivel a rendszer problematikájának gyökere demográfiai jellegű, elkerülhetetlen fog válni a rendszer párhuzamos paradigmatis reformja is. Nemzetközi kutatások szerint a jelenlegi felosztó-kirovó nyugdíjrendszer a gyermekvállalást negatívan befolyásolta, hiszen a jelenlegi nyugdíjrendszerben a jogosultság megszerzéséhez a gyermekvállalás semmilyen módon nem feltétel. Annak ellenére alakult így, hogy a rendszer fenntarthatóságának egyik alappillére a nyugdíjakhoz szükséges illetéket kitermelő generációnak a számossága. Ennek megfelelően a politikai döntéseknek két kihívást kell kezelniük a következő években:

- Nyugdíjrendszerünk pénzügyi egyensúlyának megteremtéséhez szükséges lesz a nyugdíjkorhatár megemlése, a nyugdíjjárulékok növelése. Nagy valószínűséggel elkerülhetlenné válik a jelenlegi nemzetközi összehasonlításban is gálans nyugdíj-helyettesítő ráta csökkentése, a nyugdíjak színvonalának visszavágása. Emiatt az öngondoskodásnak újra előtérbe kell kerülnie, hogy az időskori szegénység a nyugdíjas évek során elkerülhető legyen. Ennek az előtakarékosági formának

²⁸ KSH 2013.

az ösztönzése és szükségességének tudatosítása az állam feladata lesz, azért, hogy az érintettek kellően fel tudjanak készülni a nyugdíjas évekre.

- Paradigmatikus reformra is szükség lesz, mely szemléletét tekintve nem pénzügyi jellegű, hanem a probléma gyökerére, a negatív demográfiai folyamatokra fókuszál. Olyan szemléleti változás szükséges, melyben a nyugdíjjárulék egyfajta, a gyermeket nevelő szülők által megelőlegezett humántőke-beruházás költségeinek törlesztése, nem pedig a befizetett biztosítási járulék hozadéka.²⁹

²⁹ Lásd: Botos 2018, 2020.

Irodalom

A Good Life in Old Age, Monitoring and Improving Quality. In *Long Term Care*. OECD/European Commission, June 2013.

Az idősező korcsoport munkavállalását meghatározó stratégiai tényezők Európában és Magyarországon 2017: *Opus et Educatio* <http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/view/225/376> (letöltve: 2021. szeptember 18.).

Bajkó Attila – Maknics Anita – Tóth Krisztián – Vékás Péter 2015: A magyar nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról. *Közgazdasági szemle*, LXII. évf., december, 1229–1257.

Bartha Attila – Tóth András (MTA) 2013: A magyar nyugdíjrendszer változásai politikatudományi perspektívából. *Politikatudományi szemle*, 22. évf., 4. sz., 161–183.

Bauer Béla – Déri András – Szabó Andrea 2019: *Az 55 évesek és idősebbek Magyarországon*. Századvég Politikai Iskola Alapítvány (kézirat).

Berki Tamás – Palotai Dániel – Reiff Ádám, MNB 2016: A következő 20 évben nincs gond a nyugdíjrendszer fenntarthatóságával https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/meg_husz_evig_nem_lesz_gond_a_magyar_nyugdijrendszerrel.618512.html (letöltve: 2021. március 27.).

Botos József – Botos Katalin 2011: A kötelező nyugdíjrendszer reformjának egy lehetséges megoldása: pontrendszer és demográfia. *Pénzügyi Szemle*, 2, 157–165.

Botos József – Botos Katalin 2020: Nyugdíjrendszer a változó társadalomban. *Pénzügyi Szemle*, 1, 7–22.

Botos Katalin 2018: Az előregedő társadalom problémái. *Polgári Szemle*, 14. évf., 4–6. sz., 95–104.

Czeglédi Tibor – Simonovits András – Szabó Endre – Tír Melinda 2016: A nyugdíjba vonulási szabályok Magyarországon – nyertesek és vesztesek. *Közgazdasági Szemle*, LXIII. évf., december, 1261–1288.

Cseh-Szombathy László 1976: A nyugdíjasok időfelhasználása. In Falussy Béla (szerk.): *A szabadidő szociológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Dányi Dezső 2000: Demográfiai átmenetek (Valóság tudomány, politika). *Demográfiai Szemle*, 43. évf., 236–251. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/199/325>

Dénes Attila 2008: Tartalék a mára – időskorúak pénzkezelési szokásai. In Grábics Ágnes (szerk.): *Aktív időskor – tanulmánykötet*. Budapest, KSH–SZMM, 114.

Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter 2003: Öregedés és társadalmi környezet. In *Demográfiai Portré 2011*. Budapest, KSH NKI.

Dr. Lakatos Miklós 2000: *Családi kapcsolatok és fizikai aktivitás szerepe az időskorúak életében*. Budapest, KSH.

Giczi Johanna 2008: A szubjektív jólét időskorban. In Grábics Ágnes (szerk.): *Aktív időskor – Tanulmánykötet*. Budapest, KSH–SZMM, 99–110.

Gyarmati Andrea 2011: Nagyszülők és unokák. Az intergenerációs kapcsolatok jellege és változása. *Kapocs*, X. évf., 4. sz., december.

Harcza István – Monostori Judit 2012: Családi struktúrák az életciklusban. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2012*. Budapest, TÁRKI, 65–90.

Hinrichs, Karl 2021: *Recent pension reforms in Europe: More challenges, new directions. An overview*. Bremen, University of Bremen, SOCIUM – Research Center on Inequality and Social Policy. The Authors. Social Policy & Administration published by John Wiley & Sons Ltd. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/spol.12712> (letöltve: 2021. április 2.).

Huszár Ákos 2008: Időskorú háztartások fogyasztási szerkezete. In Grábics Ágnes (szerk.): *Aktív időskor: tanulmánykötet a 2008. április 3-án megrendezett Aktív öregedés konferencia előadásaiból*. Budapest, 129–144. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Központi Statisztikai Hivatal.

Illés Sándor 2008: Szubjektív vélekedés a sikeres öregedésről. In Grábics Ágnes (szerk.): *Aktív időskor – Tanulmánykötet*. Budapest, KSH–SZMM, 70.

Keszthelyiné dr. Rédei Mária 2004: Az időskorú háztartások fogyasztási színvonala és szerkezete (a KSH Háztartási Költségvetési felvételeinek adatai alapján) In Giczi Johanna – Sághe Gábor (szerk.): *Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon*. Készült a KSH „Időskorúak Magyarországon” című projektjének keretében. Budapest, KSH, 143–174.

Losoczi Ágnes 1994: A változó múltak jelenidejében. In *Esély füzetek 2. Kötet az öregekről*, 9–46.

Monostori Judit 2008: Korai nyugdíjba vonulás – okok és következmények. In *Életünk fordulópontjai – Műhelytanulmányok 7*, KSH NKI.

Őri Péter – Spéder Zsolt (KSH) 2020: Folytonos átmenet: Magyarország népesedése 1920 és 2020 között. *Statisztikai Szemle*, 481–517. https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2020/2020_06/2020_06_481.pdf (letöltve: 2021. november 12.).

Péter Ákos – Németh Erzsébet – Vargha Bálint Tamás 2020: A nyugdíjrendszer fenntarthatósága, kockázatok és lehetőségek. *Pénzügyi Szemle*, különszám, 2, 57–81.

Salamin Pálné 2004: Az idősek megélhetési viszonyai (a 2002. Évi háztartási költségvetési felvétel adatainak tükrében). In Giczi Johanna – Sági Gábor (szerk.): *Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon*. Készült a KSH „Időskorúak Magyarországon” című projektjének keretében. Budapest, KSH, 123–141.

Salamin Pálné 2008: Nyugdíjasok szegénységi kockázata Magyarországon és az Európai Unióban. In Grábics Ágnes (szerk.): *Aktív időskor – Tanulmánykötet*. Budapest, KSH–SZMM.

Simonovits András 2006: A magyar nyugdíjrendszer. Jelenlegi helyzet, előrejelzés és tennivalók. In *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez – A Gazdasági és Szociális Tanács felkérésére készített tanulmányok*. Gazdasági és Szociális Tanács, 140–149.

Simonovits András – Tír Melinda 2018: *A Nők 40 program dilemmái – Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 197–201.

Spéder Zsolt 2014: Gyermekszám (szcenáriók) – Az új családmódel kontúrjai. In Spéder Zsolt (szerk.): *A család vonzásában – Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest, KSH NKI.

Tárkányi Ákos 2008: A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon. *Demográfia*, 51. évf., 4. szám, 406–440.

Viszkievicz András 2011: *Egyéni számlás öregségi nyugdíjrendszer Magyarországon – A svéd modell alkalmazásának lehetőségei*. Műhelytanulmány. Budapest, Századvég Gazdaságkutató Zrt.

Statisztikák és KSH-tanulmányok

- KORFA 2013: *Népesedési hírlevél, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet kiadványa demográfiai kérdésekről – Magyarország népességének várható alakulása 2060-ig*. Szeptember, XIII. évf., 4. sz. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/730/194> (letöltve: 2021. március 6.).
- Központi Statisztikai Hivatal 2021: *Interaktív korfák 1870–2060 (interaktív grafikon)*. <https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>

- Központi Statisztikai Hivatal 2019: *A születések és a termékenység irányzatai és demográfiai jellemzői*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/szuletések_termekenység/index.html (letöltve: 2021. március 2.).
- Központi Statisztikai Hivatal 2020: *Születéskor várható átlagos élettartam, átlagéletkor*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_éves/i_wdsd008.html (letöltve 2021. február 26.).
- Központi Statisztikai Hivatal 2020: *Népesség, népmozgalom 1900–2019* https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html?down=589 (letöltve: 2021. február 26.).
- Központi Statisztikai Hivatal 2020: *Társadalombiztosítás, szociális ellátás (1960–)*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_fsp001.html (letöltve: 2021. március 1.), 1–4.
- Központi Statisztikai Hivatal 2020: *Magyarország 2019*. 127–141.
- Központi Statisztikai Hivatal STADAT. www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0002.html és https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0004.html (letöltve: 2021. november 16.).
- Mikrocenzus 2016: Budapest, KSH, 2017. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_3.pdf
- Népszámlálás 2011: Budapest, KSH, 2013.
- OECD DATA 2018: *Net Pension Replacement Rates*. <https://data.oecd.org/pension/net-pension-replacement-rates.htm> (letöltve: 2021. április 1.).